

Hushållskultur, patriarkalism och sociala föreställningar

Begrepp och praktik i Hustavlans värld

KARIN HASSAN JANSSON

BEGREPPET "HUSTAVLANS VÄRLD" myntades av kyrkohistorikern Hilding Pleijel på 1950-talet och har sedan dess ofta figurerat i svensk historieskrivning. Syftet med den här texten är dels att ge exempel på och analysera hur Hustavlans värld diskuterats och studerats i svensk och nordisk forskning, dels att plädera för ett alternativt begrepp: *hushållskultur*.

Hustavlans värld utgör ett tvärvetenskapligt forskningsfält och är relevant i ett vidare sammanhang än det svenska och nordiska. En ambition om att vara fullständig eller uttömmande i diskussionen av tidigare forskning vore därför fåfång och följande framställning har en tydlig slagsida mot svensk historisk forskning om tidigmodern tid. Den är indelad i sex avsnitt. Det första ägnas åt Pleijels förståelse av Hustavlans värld. Det andra behandlar den socialhistoriska debatten om Pleijels syn under 1980- och 1990-talet, medan fokus i det tredje avsnittet ligger på den mer idéhistoriskt präglade diskussionen. Det fjärde avsnittet handlar om hur Hustavlans värld studerats i 1990- och 2000-talets genushistoria och i avsnitt fem pläderar jag för begreppet hushållskultur, bland annat med hjälp av ett rättsfall från 1680-talet. I det sjätte och sista avsnittet diskuteras vad som hände med Hustavlans värld när Sverige lämnade den tidigmoderna tiden.

Hustavlans värld, Pleijel och treståndsläran

Redan på 1950-talet beskrev Pleijel det tidigmoderna svenska kyrkolivet i termer av en Hustavlans värld.¹ I en senare text karaktäriserade han den som "en bestämd och klar samhällsideologi, som under mer än två seklar [ca 1600–1850] präglade alla Sveriges inbyggare – alltifrån kungaborgen till den enklaste bondstuga – i deras tänkande och handlande rörande samhällsfrågorna".² Trots att denna samhällssyn hade sin grund i religiösa texter, tillbakavisade Pleijel tanken att den skulle vara "abstrakt teologisk spekulation" och framhöll istället att den var en del av människors liv "sådant detta pulserade ute i landets socknar och byar".³ Han såg den som en "mentalitet" men kallade den också för en "kultursituation".⁴

Enligt Pleijel var hushållet – hemmet och husfolket – "urcellen" i detta samhälle. Det var mycket enhetligt, förklarar han. Grunden var "en för alla gemensam samhällssyn" där det "sammanhållande bandet utgjordes av samhällsideologin i Hustavlans", så som den utformades i *Luthers lilla katekes*. Han beskriver Hustavlans normer som "ryggraden i människornas tänkande och handlande" och betonar samtidens sätt att betrakta samhället som en helhet eller en organism.⁵ För att förstå räcker det inte, enligt Pleijel, att studera de religiösa företeelserna utan man måste – med inspiration från sociologin – "undersöka samtliga faktorer i samhällsväven". Mot den bakgrunden kallar han perioden för "Hustavlans tid" eller "en kyrklig enhetskultur".⁶

Pleijel menar att vi i *Luthers lilla katekes*, i Hustavlans, finner "treståndsläran i den form som blev så typisk för den lutherska ortodoxien" och han återger Luthers beskrivning av de tre stånden som tre "regementen i världen: kyrkan eller det andliga regementet, överheten eller det världs-

1. Hilding Pleijel, *Det gamla Växjöstiftet under hustavlans tid* (1950) och *Från hustavlans tid: Kyrkohistoriska folklivsstudier*. Lund: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1951.

2. Hilding Pleijel, "Patriarkalismens samhällsideologi [replikskifte mellan Hilding Pleijel och Börje Harnesk]". *Historisk tidskrift* 107, nr 2, 1987, 220–234, citat från 222. Tidsperioden är den som Pleijel kallar gammalluthersk, se *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum, 1970, 19.

3. Pleijel, "Patriarkalismens samhällsideologi", 1987, 224.

4. Mentalitet (Pleijel, "Patriarkalismens samhällsideologi", 1987, 222); kultursituation (Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 8).

5. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 8, 23, 36.

6. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 24.

liga regementet samt familjen eller det husliga regementet”.⁷ I varje stånd fanns en överordnad position som erhållit sin myndighet av Gud och de underordnade vars uppgift var att lyda och följa. Enligt Pleijel var detta samhällsschema ”en uppfattning av samfundslivet som var gemensam för alla stormaktstidens svenskar, vilket socialt skikt de än tillhörde och vilken bildningsgrad de än innehade”.⁸

Läran om de tre stånden spreds enligt Pleijel genom att Hustavlans ingick i psalmböcker och katekeser och att dess samhällssyn och normer togs upp i predikningar och husförhör. Hans redogörelse för lärans genomslag kan, som han skriver, bara ske genom stickprov. Alla hans exempel (de flesta från det politiska livet men även dalmålningar från tidigt 1800-tal) rör treståndsläran och visar enligt Pleijel dess ”fasta förankring i den allmänna åskådningen”.⁹ Denna treståndslära som enligt Pleijel inpräglade de olika ståndens ”noga avgränsade uppgifter” och därigenom givit ”samhällslivet en statisk karaktär” utmanades av naturrätten, pietismen och politiska förändringar. Skiftesreformerna under 1800-talets första hälft bröt upp den gamla agrara kulturen och därmed, menar Pleijel, också grunden för Hustavlans samhälle, som snart var en svunnen värld.¹⁰ Även när han redogör för samhällsuppfattningens uppluckring och försvinnande under 1700- och 1800-talet handlar det dock främst om treståndsläran.

För den fortsatta analysen är det viktigt att notera vissa genomgående drag i Pleijels framställning. Hustavlans är som framgått för honom i princip synonym med treståndslärans uppdelning av samhället i tre sidordnade stånd med en hierarkisk ordning inom respektive stånd. Följaktligen handlar hans karaktäristik av samhället i termer av Hustavlans värld om att föreställningen om dessa tre stånd hade en bred folklig förankring. Upplösningen av denna föreställningsvärld skedde då dess sociala och ekonomiska underlag försvann. Det gammallutherska samhällsschemat var för Pleijel i hög utsträckning en statisk social kategori-

7. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 34. Jag vill betona att detta är Pleijels uttolkning av Luthers texter och att det i denna antologi finns andra tolkningar och beskrivningar av Luthers idéer om hushåll och samhällsordning.

8. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 34.

9. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 40–44, citat från 44.

10. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 37–52, citat från 49.

sering anpassad för ett agrarsamhälle. I senare forskning har Hustavlans ofta kopplats samman med det fjärde budet om att hedra sin moder och sin fader. Pleijel nämner fjärde budet och att det fanns en analogi mellan de olika stånden, men det sker i förbigående. Han lägger inte heller ut texten om maktordningen inom hushållsståndet eller Hustavlands betydelse för relationen mellan män och kvinnor.

Hustavlands värld och debatten om patriarkalism

Pleijels beskrivning av den tidigmoderna periodens religiöst präglade mentalitet har haft stort genomslag i såväl kyrkohistorisk som historisk forskning men också rönt en del kritik och skapat diskussion. I början av 1990-talet publicerades en antologi där Hustavlands värld diskuteras. Christer Ahlberger och Göran Malmstedt beskriver det aktuella forskningsläget i inledningen: "Att – som Pleijel hävdade – hustavlans utgjorde en 'självklar' förutsättning för tänkandet före 1950 har blivit något av en 'knäckfråga' i den socialhistoriska forskningen."¹¹ En debatt fördes också om Hustavlands värld i *Historisk tidskrift* och några andra publikationer i slutet av 1980- och början av 1990-talet, en tid då historiker ofta vände sig till samhällsvetenskaper som sociologi och antropologi för inspiration snarare än till kyrkohistoria och etnologi.

I diskussionen ifrågasattes Pleijels syn på Hustavlans värld som mentalitet på två grundläggande plan. För det första kritiserades det kyrko- och utbildningshistorikern Daniel Lindmark kallade för förmedlingsnivån och Lindmark menade, efter studier av prästernas folkundervisning under 1700-talet, att Hustavlans värld inte användes i någon större utsträckning förrän kring sekelskiftet 1800. För det andra diskuterades det Lindmark kallade för anknytningsnivån.¹² Den empiriska grunden för Pleijels påståen-

11. Christer Ahlberger & Göran Malmstedt, "Inledning", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.), *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra seklar*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993, 3.

12. Daniel Lindmark, "Hustavlans värld i folkundervisningen", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.), *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra seklar*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993, 43–69; Daniel Lindmark, "New Wine into Old Bottles: Luther's Table of Duties as a Vehicle of Changing Civic Virtues in 18th- and 19th-Century Sweden", i D. Tröhler, T.S. Popkewitz & D.F. Labaree (red.), *Schooling and the Making of Citizens in the Long Nineteenth Century*. New York: Routledge, 2011, 34–40.

den om samhälleligt genomslag var begränsad och i debatten på 1980- och 1990-talen fördes diskussionen vidare med hjälp av ny social- och kulturhistoriskt inriktad forskning. Flera historiker lade fram empiriska belägg för att de lägre samhällsskikten – bönder, pigor och drängar – inte hade internaliserat den hierarkiska ordning som Hustavlan föreskrev.

Socialhistorikern Börje Harnesk menar, i den artikel som inledde debatten i *Historisk tidskrift*, att Hustavlans samhällssyn inte alls var så dominerande i det tidigmoderna samhället som Pleijel låtit påskina. Harnesk talar om samhällssynen i termer av *patriarkalism* och menar att tre väsentliga drag behöver vara uppfyllda för att "sociala relationer ska kunna anta en patriarkalisk färgning". Dessa är olikhet, ömsesidighet och helhet: parterna i en patriarkalisk relation ska inte vara jämlikar, de har rättigheter och skyldigheter gentemot varandra, och patriarkalismen ska göra anspråk på att gripa in i parternas hela sociala liv.¹³ Han framhåller vidare, i anslutning till den franska historikern Jean-Louis Flandrin, att patriarkalismen genomgick en förändring under 1700-talet, från att "tidigare främst ha uppfattats som en relation av absolut makt och ovillkorlig underkastelse" till "en modell för omsorg och faderlig omtanke".¹⁴

Med utgångspunkt i 1770-talets debatt om legostadgan och konflikter om arbetskraft i 1700- och det tidiga 1800-talets Norrland, kommer Harnesk fram till att patriarkalismen utvecklades och blev riktigt betydelsefull först kring sekelskiftet 1800. För att komma åt spridningen och internaliseringen av Hustavlans normer i de bredare folklagren studerar Harnesk bland annat legofolkets attityder till årstjänst, så som de kom till uttryck i samband med konflikter och i lokalt förankrade beskrivningar av arbetskraftsbristen. De visar, enligt Harnesk, att tjänstefolket inte hade internaliserat en patriarkalisk grundsyn. Den motvilja mot lönearbete och strävan efter oberoende som de norrländska drängarna och pigorna uppvisade var, som han ser det, oförenlig med patriarkalismen och så länge det rädde brist på tjänstefolk hade de en stark förhandlings-

13. Börje Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete". *Historisk tidskrift* 106, nr 3, 1986, 330–331. Harnesk diskuterar sin definition i en senare text och betonar då i princip enbart helhetskriteriet som det som verkligen skiljer en patriarkalisk relation på arbetsmarknaden från andra. Börje Harnesk, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*. Umeå: Umeå universitet, 1990, 46–48.

14. Börje Harnesk, "Patriarkalismens samhällsideologi [replikskifte mellan Hilding Pleijel och Börje Harnesk]". *Historisk tidskrift* 107, nr 2, 1987, 236.

position gentemot husbönderna. Den patriarkaliska offensiven kring sekelskiftet 1800 – den patriarkaliska renässansen – skedde mot denna bakgrund, som ett nytt försök att få bukt med bristen på arbetskraft.¹⁵

Pleijel menade att hustavleideologins stora spridning berodde på att prästerna sedan 1600-talet med stor flit bemödat sig om att lära ut detta samhällsschema. På den punkten har han kritiserats av Daniel Lindmark som bland annat i en artikel från 1993 visar att Hustavlan hade en mycket tillbakadragen ställning i folkundervisningen under 1600-talet. Först under 1700-talets senare del fick den större spridning, för att snart försvinna igen en bit in på 1800-talet. Mot den bakgrunden ifrågasätter Lindmark Pleijels påståenden om hustavleideologins omfattande spridning under 1600- och 1700-talet. Däremot förhåller Lindmark sig positiv till Harnesk idéer om en patriarkalisk renässans kring sekelskiftet 1800, en tid som också innebar en intensifiering av folkundervisningen om Hustavlan. Lindmark menar, liksom Harnesk, att denna tid innebar en "övergång från ett hierarkiskt lydnadsförhållande till relationer präglade mera av ansvar och ömsesidighet" och att den patriarkaliska renässansen kan ses som ett sätt att alliera husbönderna med staten och kyrkan i kampen mot de samhälleliga upplösningstendenser som då allt oftare kopplades till de obesuttna.¹⁶

Historikern Peter Aronsson gör ett inlägg i debatten med artikeln "Hustavlans världs: Folklig mentalitet eller överhetens utopi?" Han kritiserar, liksom Harnesk och Lindmark, Pleijels syn på Hustavlan som både religiöst samhällsprogram och mentalitet och vill, i enlighet med Harnesk, ta sig an den metodiskt svåra uppgiften att undersöka hur allmänt omfattad hustavleideologin var. Enligt Aronsson utgick Pleijel och många av hans generationskamrater från att allmogen var "rå och okultiverad" medan Aronsson utgår från att lokalsamhällena präglades av en egen kultur som bland annat innefattade en organisering enligt "kommunala principer". Mötet mellan överhet och allmoge blir i Aronssons version ett möte mellan olika kulturer (hustavleideologi och kommu-

15. Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete", 1986, 326–355; Harnesk, *Legofolk*, 1990, 72–87.

16. Daniel Lindmark, "Sann kristendom och medborgerlig dygd": Studier i den svenska katekesundervisningens historia. Umeå: Arbetsenheten för religionsvetenskap, 1993, 96–99, citat från 95.

nalism) istället för ett möte mellan "kultur" och "oordning och okultur". Genom en studie av hur lokala problem och konflikter hanterades i tre Smålandssocknar under 1700-talet kommer Aronsson sedan fram till att bönderna "saknade den grundläggande respekt för överhetens omsorger, som enligt hustavlan borde finnas tillstädes".¹⁷ Aronssons menar – helt i linje med Harnesk – att böndernas krav på självbestämmande var mer grundläggande för deras mentalitet än deras "förtrostan på överhetens omsorger och vördsam[ma] lydnad av dess påbud" och att det framför allt var den hierarkiska relationen och frälsets anspråk på överhöghet som ifrågasattes.¹⁸ Enligt Aronsson uppfattade bönderna inte sin roll som "åhörare och undersåtar i de termer av underkastelse och lydnad, som hustavlan föreskrev". Hans slutsats är att Hustavlans värld kan duga som metafor för ståndssamhällets ideologi om den förstås som "konfliktfylld och ambivalent, utmanad och sammansatt – inte som en till homogen mentalitet förvandlad prästerlig eller adlig utopi".¹⁹

Lundahistorikern Eva Österberg betonar, liksom Aronsson, att bönderna ska ses som bärare och skapare av kultur när hon diskuterar böndernas föreställningsvärld och deras relation till stat och andra överheter i en artikel 1992. Efter en forskningsgenomgång landar hon i en beskrivning av de svenska tidigmoderna böndernas mentala värld i fem punkter. De rör (1) böndernas känsla för frihet och egendom, (2) deras vana att appellera till lagen, (3) deras erfarenheter av kommunala organisationer och konsensus, (4) en funktionell uppdelning av samhället i skilda stånd, och (5) en patriarkal ideologi. Hon menar att dessa föreställningar kan utgöra grund för en fredlig interaktion mellan folk och auktoriteter, förutsatt att man betonar ömsesidigheten i treståndsläran och patriarkalismen.²⁰ Österberg framhåller också att patriarkalismen hade en potential för att användas på olika sätt av olika grupper, både för att inskräpa hierarki och för att etablera ömsesidiga skyldigheter och rättigheter.

Utmärkande för den här 1980- och 1990-talsdebatten är kopplingen

17. Peter Aronsson, "Hustavlans värld: Folklig mentalitet eller överhetens utopi", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.), *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993, 11–41, citat 33.

18. Aronsson, "Hustavlans värld", 1993, 11–41.

19. Aronsson, "Hustavlans värld", 1993, 36.

20. Eva Österberg, "Folklig mentalitet och statlig makt: Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige". *Scandia* 58, nr 1, 1992, 81–102.

till den socialhistoriska forskningstraditionen och ett fokus på Hustavlans betydelse för relationen mellan över- och underordnade grupper. Harnesk och Aronsson kombinerar Hustavlans normer om makt och lydnad med en förståelse av treståndsläran som liknar det som kyrkohistorikern Anders Jarlert kallar en "sociologisk uppfattning". En sådan förståelse (som enligt Jarlert förekom redan under Hustavlans tid) utmärks av att tyngdpunkten flyttats från en ursprunglig dynamisk "funktionell uppfattning, där samma personer finns i de olika stånden och har olika funktioner" till en uppfattning "där varje stånd identifieras med sin överordnade grupp".²¹ Ett annat sätt att uttrycka det är att treståndsläran sidoordnade stånd tenderar att förstås som den politiska fyrståndslärans hierarkiskt ordnade stånd. Den senare illustreras ofta med bilden av en krokantårta där varje stånd är en våning med bönderna längst ner och adeln på toppen (Rosenhanes krokan). I centrum för den socialhistoriska debatten stod därför hierarkin och konflikterna mellan (manlig) överhet och (manliga) undersåtar i de politiska och kyrkliga stånden. Här finns för sin tid ganska typiska historiematerialistiska influenser; framför allt Harnesk, men även Aronsson, betonar att dessa grupper hade olika intressen och att det därför uppstod konflikter mellan dem. Enligt Aronsson hämtade de underordnade bönderna stöd för sitt motstånd i föreställningar om kommunalism, normer som ställdes mot överhetens (implicita) stöd i hustavleideologin. Deras diskussion av Hustavlans samhälle tangerar debatten om huruvida det tidigmoderna samhället i första hand präglades av konflikt eller konsensus. Harnesk ställde sig på konfliktsidan, Aronsson mera i mitten medan Österberg var öppen för att relationen mellan undersåtar och överhet var mer präglad av integration än konflikt.

En annan faktor av betydelse är att geografiska skillnader inte tillmättes någon större betydelse i den här diskussionen trots att Pleijel och Aronsson utgick från södra Sverige (mest Småland) medan Lindmark och Harnesk studerade norra Sverige, områden med ekonomiska, sociala och kyrkliga särdrag som påverkade såväl kyrkliga traditioner som

21. Anders Jarlert, "En ny tid med kyrkliga böcker", i Lennart Tegborg & Anders Jarlert (red.), *Sveriges kyrkohistoria 6: Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm: Verbum, 2001, 31.

sociala relationer.²² Deras skilda slutsatser vad gäller spridningen och förankringen av Hustavlans värld skulle alltså kunna bero på att det såg olika ut i olika delar av riket.

Oikos, hushållning och sociala föreställningar

Pleijel lyfter fram hustavleideologins och treståndslärans medeltida rötter, medan andra betonar hushållsnormerna som ett arv från antiken och Aristoteles. Det senare har varit särskilt framträdande i idéhistoriskt inriktad forskning och i studier som rör hushållets och samhällets ekonomi, eller dess *hushållning*, som man skulle ha sagt i det tidigmoderna samhället. Ordet ekonomi kommer från grekiskans *oikos* som betyder hus eller hushåll och den tidigmoderna ekonomin handlade om att "hålla hus" eller "sköta hushåll" på olika nivåer. Sveriges första professor i (national)-ekonomi, Anders Berch (1711–1774), betraktade rikets ekonomi som en del av en treenighet. Hushållningens principer fanns på gudomlig, allmän och enskild nivå och den gudomliga hushållningen satte gränserna för den allmänna (nationella) som var Berchs specialområde.²³ De olika nivåerna var helt beroende av varandra och djupt förankrade i det religiösa tänkandet.²⁴

I 1980-talsdebatten betonade historikern Per-Arne Karlsson hustavleideologins bakgrund i de aristotelisk-skolastiska teoribildningarna och att den präglades av en helhetssyn. Varje objekt i samhället – må det vara en människa eller sten – ansågs ha ett ändamål i relation till

22. Se t.ex. Ahlberger & Malmstedt, "Inledning", 1993, 1–3, Carl-Johan Gadd, "The Agricultural Revolution in Sweden 1700–1870", i Janken Myrdal & Mats Morell (red.), *Agrarian History of Sweden: From 4000 BC to AD 2000*. Lund: Nordic Academic Press, 2011, 119–132 och Jarlert, "En ny tid", 2001, 74, 87–89.

23. Göran Rydén, "Eskilstuna Fristad: The Beginnings of an Urban Experiment", i Göran Rydén (red.), *Sweden in the Eighteenth-Century World: Provincial Cosmopolitans*. Farnham: Ashgate, 2013, 127; Sven-Eric Liedman, *Den synliga handen: Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet*. Stockholm: Arbetarkultur, 1986, 30–32.

24. Det finns många exempel på hur religiöst präglat 1700-talets politiska och ekonomiska tänkande var i Carola Nordbäcks avhandling om Chydenius, *Lycksalighetens källa: Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*. Åbo: Åbo akademi, 2009. För det politiska området, se t.ex. Michael Bregnsbo & Pasi Ihalainen, "Gradual Reconsiderations of Lutheran Conceptions of Politics", i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennfelt & Patrik Winton (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures 1740–1820*. Farnham: Ashgate, 2011, 107–120.

helheten. Delarna var hierarkiskt ordnade och beroende av varandra samtidigt som enheten upprätthölls av en ledande princip. Saknades denna princip upplöstes helheten och delarnas ändamål försvann.²⁵ Även historikern Leif Runefelt lägger stor vikt vid hushållsnormernas antika arv i sin analys av stormaktstidens ekonomiska tänkande i Sverige. Hans analys utgår från husfaderslitteratur, politi-lagstiftning och andra statliga styrdokument och som han ser det bottnar normer och föreställningar om hushåll, hushållning och hierarki i aristoteliskt tänkande. Samtidigt betonar han deras överensstämmelse med det som sades i Hustavlan.²⁶

Om Runefelts fokus är världsliga texter, diskuterar Lindmark Hustavlans idémässiga innehåll utifrån religiösa texter. I en artikel från 2011 skiljer han mellan två huvuddelar: treståndsläran och patriarkalismen. Han lyfter fram att treståndsläran ibland kombinerats med den politiska fyrståndsläran och att dess uttolkning förändrades över tid. Det patriarkaliska innehållet delar han upp i två aspekter: den hierarkiska ordningen och reciprociteten. Den senare hade, menar han, två varianter. Den ena var "kall", fanns i de kyrkliga och politiska stånden, och karaktäriserades av absolut auktoritet och ovillkorlig underordning. Den andra, den "varma", karaktäriserades av faderlig omsorg och respektfull underordning och beskrevs i relation till hushållsståndet. Lindmark visar att det fjärde budet och dess koppling till Hustavlans normer fick en mer framstående ställning i katekeser och andra texter i slutet av 1700- och början av 1800-talet samtidigt som den "varma" aspekten av patriarkalismen fick företräde framför den "kalla". En liknande utveckling är, enligt Lindmark, synlig i diskussioner och lagstiftning om tjänstefolk och han kopplar förändringen till samtidens debatt om moralisk utarmning och den "sociala frågan". Vid denna tid skedde även ett uppsving i användningen av Hustavlan i folkundervisningen. Men då var det Hustavlans normer för olika grupper som stod i centrum, inte dess beskrivningar av treståndsläran.²⁷

25. Per-Arne Karlsson, "Arbetsdelning och integration före marknadssamhället: Patriarkalismens funktion i teori och praktik". *Historisk tidskrift* 108, nr 3, 1988, 362–376.

26. Leif Runefelt, *Hushållningens dygder: Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2001, passim, särskilt kap. 4.

27. Lindmark, "New Wine", 2011, 41–45.

I artikeln "Hustavlen og Aristoteles: En disciplinerende affære" från 2013 diskuterar den norska idéhistorikern Ingrid Markussen Hustavlans budskap, funktion och betydelse. Hon ser Hustavlan som en föreställningsvärld och en "styrningsteknologi" och lyfter fram dess disciplinerande funktion. Den skulle bland annat främja social disciplin genom att "indbygge en tænkning, hvor det hierarkiske princip var grundlæggende for forholdet mellem del og helhed i samfundsorganismen".²⁸ När historikern Nina Koefoed och teologen Bo Kristian Holm undersöker den lutherska lärans inflytande på det tidigmoderna och moderna danska samhället, betonar de istället dess inslag av ömsesidighet (*gensidighed*). De beskriver det dubbla arvet efter Luther: å ena sidan fanns drag av demokratisering i hans lära eftersom alla människor var lika inför Gud, å andra sidan fanns en tydlig aspekt av hierarkisering i och med kraven på lydnad i sociala relationer.²⁹ De menar att det viktiga är hur detta arv förvaltades i praktiken, vilken "anvendelse teologien fik". Koefoed och Holm tar också hjälp av begreppet sociala föreställningar som de beskriver som

de forestillinger, mennesker har med sig i deres liv i den nære og i den større verden. De sociale forestillinger omfatter både en selvforståelse og ens forståelse af andre mennesker og af samfundet i sin helhed – herunder i særlig grad ens forventninger, ens pligter og ens rettigheder over for en selv og andre.³⁰

De sociala föreställningarna ligger bakom människors handlingar och avgör vad som är legitimt.³¹ Koefoeds och Holms synsätt ligger nära Pleijels, med den viktiga skillnaden att det är det fjärde budet och den lutherska lärans inslag av ömsesidighet som står i fokus, snarare än treståndslärans statiska indelning av jordelivet i tre hierarkiskt ordnade funktionella sfärer.

Den socialhistoriska debatten om Hustavlans värld handlade framför allt om hierarkin inom de kyrkliga och politiska stånden samt relatio-

28. Ingrid Markussen, "Hustavlen og Aristoteles: En disciplinerende affære". *Idéhistorisk tidsskrift* 4, 2013, 37–51, citat från 38 och 48.

29. Se även Sasja Emelie Mathiasen Stopa, "Martin Luthers syn på kvinden som hustru og hersker", *Scandia* 85, nr 2, 2019, 30–58.

30. Nina J. Koefoed & Bo Kristian Holm, "På sporet af velfærdsstatens dybe rødder", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. Köpenhamn: Gads Forlag, 2021, 23–24.

31. Koefoed & Holm, "På sporet af velfærdsstatens dybe rødder", 2021, 23–24.

nen mellan överhet och undersåtar. De idéhistoriskt präglade studierna handlar mer om läran i sig och hur den kom till uttryck i olika typer av normerande sammanhang, som i politilagrar och katekesutläggningar. Tonvikten läggs på arvet från Aristoteles och att Hustavlan existerade i ett sammanhang där riket liknades vid en organism vars samtliga delar var nödvändiga men hade olika uppgifter. Hushåll fanns på skilda nivåer i denna organiska helhet och individerna i olika positioner i hushållen. I dessa studier har helhetens hierarkiska ordning varit mer framträdande än reciprociteten, även om den också uppmärksammas. För vissa, som Lindmark, blev reciprociteten, i form av en omsorgsfull, varm faderlighet, mer framträdande kring sekelskiftet 1800. För andra, som Holm och Koefoed, var spänningen mellan ömsesidighet och hierarki ständigt närvarande i den Lutherska läran. På idénivå har alltså hustavleideologins inre ambivalenser, spänningar och motsättningar uppmärksammas liksom hur de kommit till uttryck i olika typer av normativa texter från 1500- till 1800-talet. Dessa texter var del av en lärd praktik där Hustavlans normer formulerades och diskuterades.

Holm och Koefoed betonar, liksom bland andra Pleijel och Österberg, även vikten av att studera hur Hustavlans normer användes i mer vardagsnära sociala praktiker. Lindmark har, som redan nämnts, framhållit att Hustavlans betydelse kan studeras på flera sätt och på olika nivåer. Han talar om en första, övergripande ideologisk nivå där Hustavlan uttolkas och där dess normer uttrycks i politiska, teologiska, filosofiska och pedagogiska diskussioner. På nästa nivå finns den pedagogiska implementeringen av Hustavlan, exempelvis i predikningar, läseböcker och undervisningspraktiker. Den tredje nivån fokuserar på hur gemene man tog emot och internaliserade Hustavlans normer och föreställningar. För att studera denna nivå, krävs, enligt Lindmark, att forskaren vänder sig till exempelvis rättsliga handlingar och sockenstämmoprotokoll, källor som, med Lindmarks ord "speglar efterlevnaden".³² Sådana källor har sedan 1990-talet utgjort grunden för en mängd genushistorisk forskning med fokus på tidigmodern tid.

32. Lindmark, "New Wine", 2011, 35–36, citat från 36. Min översättning. Originaltext: "reflect the observance".

Hushåll, könsmaktsordning och ömsesidiga plikter

I forskning om relationerna mellan män och kvinnor i det tidigmoderna samhället, har hustavleideologins existens inte varit den knäckfråga som den kunde vara på det socialhistoriska fältet. Däremot har Hustavlans normer ofta fått förklara mönster i olika praktiker och diskurser. Här finns därför en mängd studier som behandlar Hustavlans förankring i det tidigmoderna samhället. Men innan jag går in på dem vill jag ta upp standardverket *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* av historikern Kekke Stadin eftersom det kan sägas förena de idéhistoriska och genusvetenskapliga traditionerna. Utifrån en analys av olika typer av texter – framför allt tillfällesdiktning, husfaderslitteratur, reseberättelser, dagböcker och brev – visar hon att religionen och den samhällsordning som sammanfattas i Hustavlans var en ideologisk motivering och legitimering av den tidigmoderna maktrelationen mellan könen. Äktenskapet var centralt för alla, oavsett social ställning, och även om det fanns vissa ståndsgemensamma och könsneutrala dygder, utmärktes stormaktstiden, enligt Stadin, av att män och kvinnor ur olika stånd tillskrevs olika egenskaper.³³

Europeisk forskning som lyft fram religionen som grund för maktfördelningen mellan könen och dess betydelse i samhället har varit en inspirationskälla för Stadin och många andra genushistoriker som studerar tidigmodern tid. Två betydelsefulla verk kom strax före 1990: *An Ordered Society* av Susan Amussen (1988) och *The Holy Household* av Lyndal Roper (1989). Amussen visar hur hushållet fungerade som en (könad) modell för andra korporationer i 1600-talets engelska samhället. Analogin mellan hushållet och andra institutioner skapade ordning.³⁴ Roper studerade 1500-talets Augsburg och kopplade tydligt samman reformationens etik med relationen mellan könen. Hennes tes var att "the moral ethic of the urban Reformation, both as a religious credo and a social movement, must be understood as a theology of gender".³⁵ I svensk och

33. Kekke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press, 2004, passim.

34. Susan D. Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*. New York: Columbia University Press, 1988.

35. Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*. Ox-

nordisk forskning om relationerna mellan könen har hushållets maktordning ansetts prägla allt från rättspraxis till populärkultur och arbetsliv. Här ges några enstaka exempel från ett omfattande forskningsfält.

Ett av huvudresultaten i min egen avhandling om synen på våldtäkt i det tidigmoderna Sverige var att människor agerade, beskrevs och bedömdes i relation till en gemensam referensram där hushållsordningen var central. Fram till senare delen av 1700-talet präglades de berättelser om våldtäkt som fördes fram inför rätta i hög grad av offrens och de anklagades positioner i hushållet. Giftna kvinnor betonade vissa element i sina berättelser om hur de utsatts för våldtäkt, och pigor lyfte fram andra aspekter. Drängars försvar mot anklagelser om våldtäkt hade tydliga likheter, medan husbönders förklaringar av vad som hänt hade andra gemensamma drag. Rannsakningar som behandlade pigors anklagelser mot husbönder cirklade ofta kring frågor om huruvida husbonden missbrukat sin makt.³⁶ Jag fann, i enlighet med historikern Jonas Liliequist, att husbondemakten var legitim endast så länge den utövades inom rammarna för det goda husbondskapet.³⁷

I tolkningen av detta lyfte jag också in analogierna mellan hushållet och riket och betonade deras gemensamma grund i en hierarkisk ordning präglad av ömsesidiga skyldigheter och rättigheter mellan under- och överordnad. Husbönder som missbrukade sin makt riskerade att underminera hela samhällsordningen. I det lilla formatet handlade det om "enskilda mäns handlingar, på ett annat plan om var gränserna för de manliga positionernas auktoritet och makt gick och på ytterligare en annan nivå om den patriarkaliska och politiska maktens legitimitet".³⁸ Studien visade att 1600- och 1700-talets samhälle präglades av föreställningar och förväntningar knutna till människors positioner i hushållet. Dessa föreställningar och förväntningar existerade såväl hos de drängar, pigor, soldater och bondhustrur som vittnade i de lokala rätterna som

ford: Clarendon, 1989, 1.

36. Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002.

37. Jansson, *Kvinnofrid*, 2002, kap. 4, "Jonas Liliequist, 'Flep eller hustyrann': En diskurs om manlighet, makt och auktoritet i 1600- och 1700-talets Sverige", i Anette Warring (red.), *Køn, religion og kvinder i bevægelse: Konferencerapport fra det vi. Nordiske Kvindehistorikermøde, Tisvildeleje 12–15 August 1999*. Roskilde: Institut for Historie og Samfundsforhold, 2000.

38. Jansson, *Kvinnofrid*, 2002, 320.

hos de lärda män som i slutänden avgjorde deras öden i överrätterna.³⁹

Min forskning var inspirerad av Liliequists studier av manlighetsideal där han bland annat visat betydelsen av mäns positioner i hushållsordningen i tolkningen av våld. Ett rättsfall som Liliequist använder för att diskutera detta rör en konflikt på ett bröllop i Jämtland i mitten av 1600-talet. De inblandade var brudgummen, en bonde, och en soldat som bodde hos bonden. Soldaten skulle ansvara för festens ölservering men under kvällen bad bonden sin svärdotter gå ner i källaren för att hämta öl. Soldaten såg detta som ett uttryck för att bonden inte litade på honom, tog illa vid sig och vägrade att lämna ifrån sig källarnyckeln. Då gav bonden honom en örfil och soldaten svarade med att sticka en kniv i bondens hjärta. Liliequist förklarar soldatens häftiga reaktion bland annat med att han kan ha tolkat örfilen som en förolämpning eftersom det var ett gängse sätt för en överordnad i hushållet att tillrättavisa en underordnad hushållsmedlem. Soldaten hade nyligen varit dräng och kunde därför ha varit särskilt känslig för att utsättas för den typen av våld.⁴⁰ I det här sammanhanget är poängen att hustavlans normer om relationen mellan husbondfolk och tjänstefolk kan vara nödvändiga för att förstå tidigmoderna konflikter och sociala relationer.

Husfaderns roll, befogenheter och skyldigheter har stått i fokus för flera svenska genushistoriker som studerat tidigmodern tid. Liliequist, men också historikerna Andreas Marklund och Rosemarie Fiebranz, har framhållit att husfaderns makt hade sin självklara förankring i Bibels ord och Hustavlans, men att den samtidigt ständigt måste erövrats och upprätthållas i praktiken. Idealet var att makten skulle upprätthållas i harmoni med hustrun. En man som slog sin hustru, hade misslyckats med att upprätthålla sitt välde. Med husfadersmakten kom också ett ansvar för den äktenskapliga sämjan.⁴¹ Fiebranz, Marklund och historikern

39. Jansson, *Kvinnofrid*, 2002, passim.

40. Jonas Liliequist, "Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden", i Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (red.), *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Helsingfors: Academy of Finland, 1999, 186–188.

41. Jonas Liliequist, "Changing Discourses of Marital Violence in Sweden from the Age of Reformation to the Late Nineteenth Century". *Gender & History* 23, nr 1, 2011, 4–6. Se även Andreas Marklund, *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*. Umeå: Borea, 2004, 34 och Rosemarie Fiebranz, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002, 286–307, 336–343, 355–358.

Malin Lennartsson har också visat att Hustavlans normer genomsyrade argumentationen kring äktenskaplig osämja i domkapitel och sockenstämmor. Normerna återopades av såväl kyrkans funktionärer som kvinnor och män i allt från prästhushåll till bonde- och torparhushåll.⁴²

Ett viktigt inslag i delar av den här genushistoriska forskningen är att Hustavlans normer användes som grund för argument och anspråk av människor i såväl underordnad som överordnad ställning. Ibland kom normerna till ytan i diskussioner och tolkningar av våldtäkt. Furiren Daniel Wirstedt stod inför rätta i Allbo härad i Småland på 1730-talet anklagad för våldtäkt. Det fanns flera vittnen till att han misshandlat Britta, som tillfälligtvis arbetat i hans hushåll och var dotter till en bonde på hans gård. Hon, och hennes familj, hävdade att furirens våld inte kunde betraktas som aga utan istället var orättfärdigt och användes för att tvinga henne till sex och tystnad. De beskrev det som tyranniskt, ett tydligt uttryck för maktmissbruk, och deras argumentation bottnade i Hustavlans normer om hur en god husbonde skulle agera. Wirstedt, å sin sida, hävdade att han som husbonde haft anledning att aga Britta som piga: han hade "dragit henne i håret och gett henne ett par örfilar" för att hon varit vårdslös med hans saker och bemött honom "med skamlös mun". Wirstedts försvar gjorde bruk av Hustavlans normer om att tjänstefolk skulle lyda sina husbönder och att föräldrar och husbondfolk hade rätt att aga sina underordnade hushållsmedlemmar i uppfostrande syfte.⁴³

Liliequist, jag och en mängd andra historiker lyfter alltså fram den spänning som fanns i den patriarkaliska ordningen genom de ömsesidiga rättigheterna och skyldigheterna mellan över- och underordnad.⁴⁴ Till skillnad från exempelvis Harnesk och Aronsson, visar vi att även människor i underordnade positioner kunde använda Hustavlans nor-

42. Marklund, *I hans hus*, 2004, passim; Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 286–307, 336–343, 355–358; Malin Lennartsson, "Att föregå med gott exempel: Våld och misshandel i den tidigmoderna prästfamiljen", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Väldets mening: Makt, minne, myt*. Lund: Nordic Academic Press, 2004, 61–86. Se även Hilde Sandvik, "Hedre din far og din mor: Om lydighet og det fjerde budet i praksis i tidlig nytid", i Finn-Einar Eliassen et al. (red.), *Den Rianske vending: Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70 årsdag 23. februar 2015*. Oslo: Novus, 2015, 307–320.

43. Citatet och en mer utförlig beskrivning och analys av fallet finns i Karin Hassan Jansson, "Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige". *Personhistorisk tidskrift* 109, nr 2, 2013, 137–158, citat från 148.

44. Se även t.ex. Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 356, Marklund, *I hans hus*, 2004, 290.

mer som grund för anspråk.⁴⁵ Det var inte säkert att deras anspråk tillgodosågs, men de togs ofta på allvar och utreddes.

För Danmarks del visar Nina Koefoed i en artikel från 2019 hur reformationens moral och den lutherska läran genomsyrade både strukturen och innehållet i de danska lagarna från 1665 och 1683. Såväl läran om de två regementena, som treståndsläran och Hustavlans utläggningar om de olika hushållsmedlemmarnas skyldigheter och rättigheter syns tydligt i de danska lagarna.⁴⁶ I en annan artikel från samma år beskriver, jämför och diskuterar Koefoed organiseringen av fattigvård i Danmark och Sverige från reformationen fram till 1900-talet. Hon betonar kontinuitet och menar att den offentligt organiserade fattigvården var nära kopplad till den lutherska läran från 1500-talet fram till någon gång i mitten av 1800-talet.⁴⁷ I Koefoeds bidrag till den här antologin undersöker hon vad som i praktiken betraktades som okristligt agerande och motiverade att människor hamnade på tukthus i 1700-talets Danmark.⁴⁸

Hushållsordningen och Hustavlans normer har också givits stor betydelse i forskning om det tidigmoderna arbetslivet. Christopher Pihl visar i sin studie av arbetet på svenska kungsgårdar i slutet av 1500- och 1600-talet att kungsgårdarnas jordbruksverksamhet ofta organiserades i enlighet med en bibliskt grundad hushållsordning. Även om det ibland handlade om stora arbetsplatser leddes arbetet ofta av en anställd man – fogden – och en anställd kvinna – fatburshustrun. Tillsammans styrde paret de underlydande och deras arbete i analogi med husbonden och matmodern i ett enskilt hushåll.⁴⁹ Även andra enheter med uppfostrande och/eller produktiva uppgifter kunde organiseras med hushållet

45. Liknande resonemang har förts av bl.a. Julie Hardwick, *Family Business: Litigation and the Political Economies of Daily Life in Early Modern France*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

46. Nina Koefoed, "Authorities Who Care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism". *Scandinavian Journal of History* 44, nr 4, 2019, 430–453.

47. Nina Javette Koefoed, "Social Responsibilities in the Protestant North: Denmark and Sweden", i Leen Van Molle (red.), *Charity and Social Welfare: The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe 1780–1920*. Leuven: Leuven University Press, 2017, 251–280.

48. Se s. 115–143 i denna antologi.

49. Christopher Pihl, *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*. Uppsala: Uppsala universitet, 2012.

som modell, exempelvis barnhem och textilmanufakturerna.⁵⁰ Normer och föreställningar om vad som utgjorde god hushållning kunde också aktualiseras i samband med konflikter om arbetets organisering. Det visar exempelvis Hedvig Widmalm i sin studie av Falu koppargruva kring sekelskiftet 1700 där bergmästarens argumentation bottnade i en bild av gruvan som ett hushåll som stod i relation till hushåll på andra nivåer i en helhet som skulle präglas av Hustavlans normer.⁵¹

Kyrkohistorikern David Gudmundsson studerar inte genus, men däremot Hustavlans förankringsnivå i sin avhandling om predikan och bön i den svenska armén under stormaktstiden. Han visar att treståndsläran ofta förekom i fältpredikningar och menar – i linje med Pleijel – att den formade soldaternas mentala värld. Ytterligare två av Gudmundssons resultat är viktiga i detta sammanhang. För det första visar han att predikningarna betonade både de underordnades och de överordnades plikter. Undersåtarnas plikter var framför allt vördnad, lydnad och trohet. Överhetens plikt var att utöva makt på rätt sätt; även de var underordnade lagen. För det andra menar Gudmundsson att krigsmaktens befälsordning stämde överens med Hustavlans ordning. En och samma person – exempelvis ett befäl – befann sig samtidigt i en underordnad och överordnad position. Det kunde, skriver Gudmundsson, betonas i predikan att befälen skulle "vara gentemot sina underlydande så som en fader mot sina barn samtidigt som han skulle ära och vörda kungen som sin överordnade".⁵²

Som jag skrev i inledningen till det här avsnittet har den forskning som handlat om maktordningen i hushåll, särskilt mellan män och kvinnor, sällan haft som syfte att undersöka hustavlenormernas samhälleliga genomslag. Ändå visar forskningsresultaten just hur dessa normer genomsyrade det tidigmoderna samhället. De präglade pigors berättelser om sexuella övergrepp inför rätta, lagarnas struktur liksom organiseringen av storskaligt arbete. De belägg för förankring som Pleijel, Lindmark,

50. Christopher Pihl, "Arbete och hushåll", i Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.), *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, 2011, 52–56 och där anförd litteratur.

51. Hedvig Widmalm, *Exploring the Mores of Mining: The Oeconomy of the Great Copper Mine 1716–1724*. Uppsala: Uppsala universitet, 2018, t. ex. 104–106, 110–115.

52. David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Malmö: Universus Academic Press, 2014, 190–196, citat från 195.

Harnesk och Aronsson förgäves letade efter i sina social- och kyrkohistoriskt inriktade studier, återfinns i överflöd i den genus- och kulturhistoriskt inriktade forskningen. Det är dock inte Hustavlans uppdelning av samhället i tre stånd som beläggs, utan dess normer om hushållsmedlemmarnas olika skyldigheter och rättigheter. Den här forskningen har också visat att reciprociteten – principen om att den som hade makt också hade ansvar för underlydandes välfärd – var central i detta normsystem och att maktens legitimitet ofta bedömdes utifrån huruvida den brukades i enlighet med Hustavlans normer.

Hushållskultur och fadersvälde

Många inom de forskningsfält som refererats här använder ordet *ideologi* för att beskriva Hustavlan. Pleijel gör det, även om han också menar att denna (överhets)ideologi blev en (allmänt omfattad) mentalitet. Än mer uttalat görs det av bland andra Harnesk, Aronsson och Markussen och det är vanligt även i den engelskspråkiga forskningen.⁵³ Hustavleidologin förknippas med överheten, såväl den kyrkliga som den världsliga, och ibland även med husbonden som överhet i det enskilda hushållet. Med en sådan grundsyn har dess spridning och förankring diskuterats inom de social-, idé- och genushistoriska fälten: hustavlans idéer skapades av överheten, gynnade överheten och spreds av överheten. Den mer idéhistoriskt inriktade forskningen har inte intresserat sig särskilt mycket för hustavleidéernas folkliga förankring, men däremot pekat på hur de genomsyrar stora delar av det lärda tänkandet och användes som grund för politisk styrning.

I social- och kulturhistoriska studier anser jag att det är mer fruktbart att tala om de normer, föreställningar och praktiker som förknippas med Hustavlans samhällssyn som en *kultur* snarare än en ideologi.⁵⁴ Kultur förstås då som löst sammanfogade idéer, normer och värderingar, öppna för olika tolkningar och möjliga att använda för olika grupper i

53. Se t.ex. Roper, *The Holy Household*, 1989, 27.

54. Karin Hassan Jansson, "Haus und Haushalt im frühneuzeitlichen Schweden: Geschichtswissenschaftliche Trends und neue Zugänge", i Joachim Eibach & Inken Schmidt-Voges (red.), *Das Haus in der Geschichte Europas: Sozialer Raum, Identitätsort, Ordnungskonzept*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015, 85–90.

samhället. Enligt William Sewell är en sådan kultur både ett system och en praktik och i konstant förändring.⁵⁵ Jag tar hjälp av ett rättsfall från 1685 för att förklara detta. Det har använts tidigare av historikern Jonas Lindström och mig och utgår från en mordmisstanke som uppstod i byn Hälsta och som sedan behandlades i Snevringe häradsrätt.⁵⁶ En ung bondhustru ställdes inför rätta, anklagad för att ha försökt giftmörda sin make. I rannsakingen framkom ytterligare brottsmisstankar: hustrun anklagades i slutänden för horsbrott med fyra olika män. Fallet ger, menar vi, inblick i hushållskulturens praktiker.

Pigan i huset startade den process som slutligen ledde till matmoderns avrättning. Hon hade sett matmodern lägga några vita smulor i makens ölstop och hört hennes intima umgänge med drängen på gården. Pigan var – i enlighet med Hustavlans normer – underordnad sin matmor. När pigan yppade sina misstankar för henne sade matmodern åt henne att tåga. Pigan vände sig då till sin andra arbetsgivare: husbonden. Han lyssnade till hennes misstankar men agerade inte. Det gjorde däremot drängen, som med skäll och hot om våld fick pigan att lämna gården.

Så här långt har händelseförloppet rört sig inom det som Pleijel kallar det husliga regementet och pigan har agerat helt i enlighet med normerna för den underordnade position hon hade i hushållet. Men när pigan lämnat hushållet anmälde hon missförhållandena på gården till socknens kyrkoherde, och mobiliserade därmed överheten i det kyrkliga regementet. Hon visste att prästen troligen skulle föra saken vidare till rätten, och därmed kom även det världsliga regementet att involveras. Stånden var inte, som Pleijel menade, tydligt avgränsade från varandra utan ska snarare ses som ordningar som gick in i varandra (mer om det nedan).

I rätten ställdes olika beskrivningar och tolkningar av de inblandades handlingar mot varandra. Bland annat försökte matmodern misstänkliggöra pigan genom att säga att pigan stulit en tröja och lämnat sin tjänst

55. William Sewell, "The Concept(s) of Culture", i Victoria E. Bonnell, Lynn Avery Hunt & Richard Biernacki (red.), *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*. Berkeley: University of California Press, 1999, 35–61.

56. Jonas Lindström & Karin Hassan Jansson, "Pigan i fadersväldet: Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter". *Historisk tidskrift* 137, nr 3, 2017, 351–378; Karin Hassan Jansson & Jonas Lindström, *Horet i Hälsta: En sann historia från 1600-talet*. Stockholm: Natur & Kultur, 2018. I dessa texter finns utförliga beskrivningar av fallet och källhänvisningar.

i förtid. Hustavlan sade att tjänstehjon skulle lyda sina husbönder och lagen stadgade en tjänstetid på ett år. Hustjuvnad, det vill säga stöld som utfördes av tjänstefolk i de hus de arbetade, betraktades som särskilt allvarligt eftersom sådant – förutom själva stölden – utgjorde ett lydnadsbrott. Pigan, å sin sida, erkände att hon tagit tröjan men menade att den var att betrakta som hennes lön. Hon hade arbetat flera månader utan lön och drevs ut ur hushållet av den självsvåldige drängen. Enligt Hustavlan var husbondfolk skyldiga att betala sina tjänstehjon en rimlig lön och de skulle också hålla ordning i hushållet. Att pigan tog tröjan kunde alltså betraktas som rättvist och som en följd av bristande ansvar från husbondfolkets sida.

Jag vill nu göra två poänger och en utvikning. För det första vill jag framhålla att såväl matmoderns som pigans argumentation bottnade i Hustavlans normer. Matmodern, i egenskap av överordnad, återopade inte Hustavlan som en ren överhetsideologi och pigans argument bottnade inte i någon annan ideologi, exempelvis kommunalism. Istället återopade de element i samma normsystem – Hustavlans utläggningar om tjänstehjons och husbönders ömsesidiga skyldigheter – och rättens uppgift blev att värdera deras argumentation. Utgången av rättens bedömning var inte given och i just det här fallet tillbakavisade rätten matmoderns argument och ställde sig på pigans sida. Hustavlans normer fanns nedskrivna och fördes fram i en mängd olika sammanhang, men hur en bestämd situation eller handling skulle betraktas i relation till dessa normer var en tolkningsfråga. När det gällde frågan om pigans lön förde hon fram sin egen tolkning, matmodern pläderade för sin, medan rätten – som ägde tolkningsföreträde – avgjorde saken. Exemplet illustrerar hushållskulturen: ett system och en praktik i konstant förändring som har sin grund i de normer och föreställningar som bland annat uttrycktes i Hustavlan. Det var långt ifrån en statisk ideologi som enbart tjänade överhetens intressen.

Min andra poäng är att fallet ger exempel på hur det som Pleijel ser som tydligt avgränsade regimer i hustavleideologin i själva verket gick in i varandra och att detta dessutom var en vital del av dess ordning. I pigans vardag fanns en hel rad symboliska fäder, det vill säga personer med överordnade positioner: bland andra matmodern, husbonden, prästen och domaren (som utövade den kungliga rättvisan). Och det fanns normer,

föreställningar och förväntningar om hur deras makt skulle brukas, och – vilket är viktigt – hur den kunde missbrukas. När det fanns misstankar om missbruk inom en regim (exempelvis i ett hushåll, en församling eller i ett lokalt utövande av kungamakten), kunde en "fader" från en annan regim se till att fadersväldet upprätthölls på ett generellt plan. I fallet från Snevringe mobiliserade pigans misstankar "fäder" från de världsliga och kyrkliga ordningarna. Genom en omsorgsfull process av utredning och tolkning där såväl domare och nämndemän som en rad kyrkliga funktionärer var involverade, underkände de sedan den fadersmakt som matmodern utövat. Denna dynamik mellan olika fäder (eller regimer, för att tala med Pleijel) stärkte fadersväldet på ett generellt plan. Det är viktigt att uppmärksamma att även kvinnor – som matmödrar – kunde utöva den faderliga makten.⁵⁷ Den tidigmoderna patriarkalismen var till stora delar ett föräldravälde.⁵⁸

Utvikningen handlar om handlingsutrymme och då vill jag återkomma till pigan och hennes inledande initiativ. Husbondemakten vilade på det fjärde budet, fadersväldets grundbult. Fjärde budet säger att barn ska lyda och respektera sina föräldrar. I det tidigmoderna samhället betraktades all överhet som föräldrar – eller fäder – och alla underordnade, oavsett regim, skulle – i analogi med barnen i familjen – lyda och respektera sin överhet, oavsett regim. Men det fanns ett viktigt undantag: alla skulle i första hand lyda Gud. Pigans agerande kan ses mot den bakgrunden. Matmodern var hennes överhet och hennes uppgift var att lyda

57. I såväl Hustavlan som i många tidigmoderna lagar var det båda föräldrarna – husbonden och matmodern – som utpekades som auktoriteter i hushållet. För lagar, se t.ex. *Sveriges rikes lag: Gillad och antagen på riksdagen 1734*, Giftermålsbalken VI:1, 2, Ärvdabalken VI:5. I tjänstehjónsstadgorna talades det ofta om "husbonden" men även i dem förekom det att det preciserades med både husbonden och matmodern, se t.ex. *Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tjenstefolck och legobion*. Stockholm, 1739, IV:2, 4, 6–8, VI:7, VII:3.

58. Jag har också kallat detta för *parentarchy*. Se Karin Hassan Jansson, Rosemarie Fiebranz & Ann-Catrin Östman, "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i Maria Ågren (red.), *Making a Living. Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. New York: Oxford University Press, 2017, 154. Att det är en förenkling att se Hustavlans maktordning som ett (absolut) mansvälde har betonats av andra. Se t.ex. Alexander Maurits, *Den vackra och erkända patriarkalismen: Prästmannaideal och manlighet i den tidiga lundensiska högkyrkligheten, ca 1850–1900*. Stockholm: Universus Academic Press, 2013, 214; Karin Hassan Jansson & Nina Koefoed, "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden". *Journal of Family History* 48, nr 1, 2023, 30–46.

henne, men bara så länge det inte innebar ohörsamhet mot Gud. När matmodern bad pigan tåga om sina brottsmisstankar, riskerade pigan att hamna i en situation där hennes agerande möjliggjorde ett ogudaktigt leverne. Pigan valde emellertid en annan väg och gjorde som Swebilius uppmanade i den katekes som publicerades året därpå: hon lydde Gud mer än människor.⁵⁹ Som vi ser i Urban Claessons bidrag i denna antologi betonades detta också i Laurentius Paulinus Gothus katekes från 1631.⁶⁰

Det faktum att varje människa i praktiken kunde ställas inför valet att antingen lyda Gud eller lyda människor skapade ett behov av moralisk utbildning: människor behövde ju känna till Guds vilja för att kunna avgöra om deras världsliga herrar agerade mot eller med den. I spänningsfältet mellan det första och det fjärde budet skapades alltså ett handlingsutrymme för den enskilda människan.⁶¹ Hennes ställningstaganden kunde sedan stötas och blötas av kyrkliga och rättsliga experter, som i Hälstafallet.

I hushållskulturen mötte Hustavlans normer människors handlingar och beskrivningarna och bedömningarna av dem i en ständigt pågående uttolkningsprocess om vad som var rätt och fel. Det tidigmoderna samhället var inte en statisk ordning med utgångspunkt i en ideologi baserad på Bibelns ord och Luthers katekes utan ett komplext nät av hierarkier, normer och föreställningar som fick sin praktiska betydelse först när de brukades i olika sammanhang.

Lindström och jag har sammanfattat det vi föredrar att kalla hushålls-

59. Johan Herbertsson & Olof Swebilius (red.), *1689 års katekes av Olaus Swebilius*. Malmö: Universus Academic Press, 2017, 91.

60. Se s. 77–114 i denna antologi.

61. Detta betonas även av Mathiasen Stopa, "Martin Luthers syn", 2019, 48. Här finns en grundläggande skillnad mellan detta sätt att se på Hustavlans och spänningen mellan första och fjärde budet (något som också påpekas av bl.a. Nina Koefoed, Bo Christian Holm och Sasja Emelie Mathiasen Stopa) och (t.ex.) Leif Runefelts mer aristoteliskt präglade beskrivning av hushållet (och människan och samhället) som en organism där det måste finnas en styrande och organiserande princip. I hushållet är det, enligt Runefelt, husfadern. Han var "ålagd att regera och fostra hushållets övriga medlemmar, på samma vis som det åligger förnufvet att regera över och reglera affekterna." Se Runefelt, *Hushållningens dygder*, 2001, kap. 4, citat från 102. Runefelt skriver inte fram Gud som den första – och överordnade – styrande principen, vilket gör att husfadern blir mäktigare än i (bl.a.) Koefoeds och Holms beskrivning.

kultur eller fadersvälde i fem punkter. Här har jag lagt till en sjätte punkt för att betona att det var föräldrarna och husbondeparet som stod för makten i de enskilda hushållen, inte enbart husbonden.

1. Fadersväldet var en kultur.
2. Denna (hushålls)kultur innefattade olika nivåer som kunde stödja och/eller kontrollera varandra. Dynamiken dem emellan verkade för den patriarkala ordningens bevarande.
3. Hushållskulturen innefattade hierarkiska relationer med en tydligt överordnad och en tydligt underordnad part. Båda parterna i en sådan relation hade rättigheter och skyldigheter som skulle uppfyllas så länge de inte bröt mot den kristna plikten att i första hand lyda Gud. Det fanns en potentiell spänning mellan olika lydnadsförhållanden (mot Gud eller andra överheter) som skapade utrymme för handling, argumentation och tolkning både för den över- och underordnade parten.
4. Den överordnade parten i en hierarkisk relation hade ofta, men inte alltid, tolkningsföreträde.
5. Så länge handlingar, argumentation och tolkning skedde med grund i anspråk som skapades av hushållskulturen verkade de för kulturens bevarande. Det som på ytan kunde se ut som ett brott mot ordningen kunde alltså i praktiken vara det som upprätthöll den.⁶²
6. Den överordnade positionen i enskilda hushåll uppfylldes inte enbart av den äkta mannen utan av fadern, modern, husbonden och matmodern.

Hushållskulturens förändring, försvagning och eventuella försvinnande

Vad som hände med Hustavlans värld (eller hushållskulturen, som jag vill kalla den) under det sena 1700- och 1800-talet har diskuterats och studerats på olika sätt. I Pleijels historieskrivning innebar de sociala omvandlingarna på landsbygden i början av 1800-talet en kris för det reli-

62. Lindström & Jansson, "Pigan i fadersväldet", 2017, 373.

giösa folklivet. Hustavlans innehåll blev obsolet då en äldre kollektivism ersattes av en mer modern individualism i övergången från agrarsamhälle till industristat.⁶³ Sådana grundtankar om kopplingarna mellan sociala, ekonomiska och kulturella förändring genomsyrar i princip all forskning som rör frågor om vad som hände med Hustavlans normer under 1800- och 1900-talet. Enligt Lindmark var Hustavlans normer inte kompatibla med ett samhälle som vilade på liberala grundprinciper som kontrakt mellan fria medborgare. Betoningen av patriarkalismens "varma" aspekter – husbondens omsorg om hushållsmedlemmarna – kring sekelskiftet 1800 gav dock, enligt Lindmark, Hustavlans en roll även i övergången från en äldre Luthersk moral till mer moderna medborgerliga dygder.⁶⁴

Harnesk studerar den patriarkaliska renässansen i den politiska debatten under 1800-talet. Under 1700-talet hanterades, enligt Harnesk, problem med tjänstefolk (ovilja att tjäna, lättja, osedlighet osv.) framför allt med tvång, genom hårda tjänstehjonsstadgor. Kring sekelskiftet 1800 började man i politiska sammanhang istället betona husböndernas ansvar och vikten av deras uppfostran av och faderliga omsorg om tjänstefolket. Lydnad skulle inte upprätthållas med repression, utan genom harmoniska hushållsförhållanden och en internalisering av Hustavlans normer. I debatten dyker också begreppet patriarkalism upp och Harnesk visar att patriarkala metaforer som fader och barn blev naturliga referenser i debatten i början av 1800-talet.⁶⁵ Till skillnad från Pleijel, som ser motsättningar mellan en traditionell patriarkalism och en modern liberalism, uppmärksammar Harnesk det han kallar för en "liberal patriarkalism" som vände sig mot exempelvis husaga, men inte för att husagan tillhörde en otidsenlig Luthersk samhällsordning, utan för att den inte hörde hemma i en rätt utövad patriarkalisk faderlighet.⁶⁶

Harnesk och Lindmark talar alltså om en förskjutning i den patriarkaliska ideologins innehåll: från en mer absolut och auktoritär fadersmakt till en mjukare faderlighet med ett starkare inslag av omsorg om de underlydande. För andra, som Österberg, mig själv, Holm och Koefoed, som framhållit de ömsesidiga förpliktelseerna redan i 1600- och

63. Pleijel, *Hustavlans värld*, 1970, 28.

64. Lindmark, "New Wine", 2011, 45–47.

65. Harnesk, *Legofolk*, 1990, 72–78.

66. Harnesk, *Legofolk*, 1990, 84–86.

1700-talets hushållskultur kan betoningen på faderlig omsorg tvärtom tolkas som ett uttryck för kontinuitet.

Även i den genushistoriska forskningen har hushållskulturens försvagning och förändring uppmärksamats och diskuterats. Mina studier av våldtäktsbrott visade att de berättelsemönster som bottnade i de inblandades positioner i hushållsordningen försvagades mot slutet av 1700-talet. Skillnaderna mellan hustrurs och pigors berättelser om våldtäkt blev mindre och anklagelser riktade mot husbönder, soldater och drängar bedömdes på ett mer likartat sätt.⁶⁷ Marklund ser, i sin studie av äktenskapliga konflikter, en tydlig försvagning av referenserna till hustavlans makterminologi under 1800-talets första decennier. Den manliga makten bestod, enligt Marklund, men uttryckliga referenser till det han kallar "det gammellutherska husbondeväldet" försvann och parallellt framträder ett husligt kvinnoideal karaktäriserat av moraliska egenskaper som mildhet, medkänsla och tillgivenhet.⁶⁸ Både Marklund och Fiebranz lyfter också fram att landsbygdsbefolkningens proletarisering och ökande sociala klyftor påverkade diskussionerna om och behandlingen av äktenskaplig osämja. Fylleri, osedlighet och kvinnomisshandel började ses som uttryck för en oregerlig manlighet, förknippad med de lägre sociala skikten.⁶⁹ Detta betonas också av den finska historikern Ann-Catrin Östman som menar att sockenstämman redan på 1700-talet var ett forum där etablerade besuttna män på landsbygden fick utrymme att beskriva och disciplinera den växande gruppen obesuttna män.⁷⁰ Den genushistoriska forskningen har alltså lyft fram förändring: i flera sammanhang försvann eller försvagades användningen av Hustavlans normer och föreställningsvärld kring sekelskiftet 1800.

Samtidigt uppmärksammas kontinuitet. Fiebranz visar att husbonde-makten var ifrågasatt mellan 1750 och 1850, men drar slutsatsen att den

67. Jansson, *Kvinnofrid*, 2002, 306.

68. Marklund, *I hans hus*, 2004, 41, 287. Även Fiebranz noterar att huslighet och tillgivenhet blev viktigare i kvinnoidealen i början av 1800-talet, se Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 364.

69. Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 296–297, 337–343, 356–358; Marklund, *I hans hus*, 2004, 85–89, 243.

70. Ann-Catrin Östman, "Oenighet och äkta kärlek: Behandling av äktenskapliga 'trätor' i ett agrarsamhälle på 1700-talet", i Inger Lövkrona (red.), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön*. Lund: Nordic Academic Press, 2001, 83; Marie Eriksson, *Makar emellan: Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor 1810–1880*. Växjö: Linnaeus University Press, 2010, 190–191.

ändå var både stark och levande fram till mitten av 1800-talet.⁷¹ I historikern Marie Erikssons studie av oenighet och våld i äktenskap 1810–1880 återfinns exempel där makarna i konfliktfyllda äktenskap åberopar normer som går i linje med Hustavlan.⁷² Eriksson uppmärksammar också att prästerskapet lyfte fram hustrumisshandel och kvinnors utsatthet i äktenskapet i riksdagsdiskussioner under 1800-talets första hälft och att det skedde med utgångspunkt i det hon kallar husbondeideologin. I likhet med sina stormaktstida yrkesbröder fördömde de tyranniska män, men inte den lutherska hierarkin mellan män och kvinnor. Den nya förordningen om äktenskaplig oenighet och skilsmässa från 1860 beskrivs därför av Eriksson som del av en fortsatt patriarkal lagstiftning.⁷³

Inom kyrkohistorisk forskning har prästerskapets inställning till 1800-talets samhällsförändringar studerats och diskuterats i termer av "gammellutherdom". När religionssociologen Bernt Gustafsson analyserar riksdagsdebatten om fattigvård under 1840-talet menar han att kyrkan drev "gammallutherdomens socialpolitiska program". Prästerskapet pekade på allvarliga upplösningstendenser i sin samtid, skapade av ekonomiska och sociala förändringar i form av bland annat växande grupper av obesuttna och nya förhållanden mellan arbetsgivare och arbetstagare.⁷⁴ Prästerna i riksdagen beskrev ett (befarat) systemskifte: om fattigvården organiserades utanför församlingarna menade de exempelvis att "ett av de ömmaste banden mellan Lärare och Åhörare" skulle slitas sönder.⁷⁵ År 1861 skrev en kyrkoherde att "Hustavlan som borde utgöra den gällande regeringsformen i alla hushåll" var bortglömd av de flesta.⁷⁶ Kapitalismen innebar i deras ögon att individen lösgjordes ur de gemenskaper som upprätthöll samhällsordningen, kastades ut i social oro och otrygghet i en värld präglad av vinningslystnad och egoism.⁷⁷ Som jag ser det, beskriver Gustafsson prästerskapets kamp mot, och beskrivning

71. Fiebranz, *Jord, linne*, 2002, 355–358.

72. Eriksson, *Makar emellan*, 2010, 141–196, 203–244, 329. Se även Elin Hinnemo, *Inför högsta instans: Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*. Uppsala: Uppsala universitet, 2016, t.ex. 171–172, 162–182.

73. Eriksson, *Makar emellan*, 2010, 312–317.

74. Berndt Gustafsson, *Svenska Kyrkan och kapitalismen under 1800-talet*. Stockholm: Religionssociologiska institutet, 1977.

75. Gustafsson, *Svenska Kyrkan*, 1977, 29.

76. Gustafsson *Svenska Kyrkan*, 1977, 38.

77. Gustafsson, *Svenska Kyrkan*, 1977, 68–69.

av, hushållskulturens upplösning, förlusten av den världsbild de såg som grunden för människans välfärd.

Kyrkohistorikern Alexander Maurits pekar både på förändring och kontinuitet i sina studier av prästmannaideal och manlighet i den lundensiska högkyrkligheten under 1800-talets senare del. Husfadersidealen präglades, enligt Maurits, av kontinuitet. Förmågan att förestå sitt hushåll förblev viktig och husfadern skulle vara en gudfruktig familjefar och samhällsmedborgare som föregick med gott exempel. Maurits lyfter fram hur lundateologerna försökte revitalisera en luthersk samhällsuppfattning. I en tid när denna syn på världen fick konkurrens av en liberal samhällssyn, valde dessa teologer att betona den patriarkala ordningen som fundamental både för kyrkan och samhället i stort.⁷⁸

Tar man ännu ett steg framåt till 1900-talshistorien görs referenser till en ordning som liknar Hustavlans främst i arbetarhistorisk forskning. Det sker ofta i termer av patriarkalism eller paternalism, ibland också med hänvisning till Webers *Gemeinschaft* eller E. P. Thompsons begrepp *moral economy*, för att karaktärisera en relation mellan arbetsgivare och arbetstagare som i sin ideala form präglades av faderlig omsorg och lojalitet. I Sverige har 1800-talets bruksmiljöer ibland betraktats som urtypen för den sortens företag, men patriarkalismen har också studerats som ett styrsystem som använts långt in på 1900-talet. I likhet med mycket social- och kulturhistorisk forskning om tidigmodern tid har den arbetarhistoriska forskningsstraditionen ofta sett patriarkalismen som en överhetsideologi.⁷⁹

78. Maurits, *Den vackra*, 2013, 236–244.

79. Forskningen och diskussionerna om detta är omfattande och här finns inte utrymme att gå in närmare på det. För översikter, se t.ex. Lars Nyström, *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917. Jorden, makten, samhället*. Göteborg: Historiska institutionen, 2003, 131–144, Christer Ericsson, Björn Horgby & Shunji Ishihara, *Faderliga företagare i Sverige och Japan*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2015, 113–133, Pål Brunnström, ”Det rättvisaste är utan tvekan, att personalen i samtliga fabriker ha lika stora förtjänstmöjligheter: Moralisk ekonomi i relationen mellan arbetare och kapitalägare”, i Emma Hilborn & Johan A. Lundin (red.), *Berättelser om arbete, arbetare och arbetarrörelse*. Malmö: Centrum för arbetarhistoria, 2017, 182–191.

Avslutande betraktelser

I föreliggande text har jag beskrivit och diskuterat den samhällssyn och samhällsordning som Hilding Pleijel så slagkraftigt kallade Hustavlans värld. Det har skett genom att föra samman forskningsfält som behandlat den ur skilda perspektiv. Forskningen är omfattande och bara en del har fått plats men jag anser att det är fruktbart att diskutera de olika fälten tillsammans. En viktig skillnad mellan fälten är vilka maktrelationer som stått i centrum för forskarnas intresse. I de socialhistoriskt inriktade studierna har det framför allt handlat om relationen mellan överhet och undersåtar, ofta konkretiserade i stat, kyrka och adel å ena sidan, och bönder och tjänstefolk å den andra. Hustavlan har betraktats som en ideologisk grund för den förstnämnda gruppens makt och försök att disciplinera den senare. Dess betydelse som ideologi och styrningsteknologi har även dominerat den idéhistoriska forskning som behandlat den tidigmoderna perioden och den arbetarhistoriska som studerat mer moderna förhållanden. Även i genushistorisk forskning har Hustavlan ofta setts som en ideologi men intresset har då rört maktrelationen mellan män och kvinnor, särskilt husbondens makt över hustru, barn och tjänstefolk. När Hustavlans värld förstås som en ideologi och studeras på diskursiv nivå kan den lätt betraktas som statisk. När den dessutom distanseras från sitt religiösa sammanhang kan den överhet som använder Hustavlans normer för att legitimera sin makt bli maktfullkomlig. Motmakten placeras då utanför Hustavlan, i alternativa ideologier, som kommunalism och liberalism, eller i den underordnade gruppens förhandlingsposition.

Jag har föreslagit att Hustavlans värld ska förstås som en kultur istället för en ideologi. Ett sådant synsätt innebär inte att den patriarkaliska makten blir svagare, men den blir mer dynamisk och flexibel. I olika typer av konflikter kunde element ur denna kultur användas av såväl underordnade som överordnade parter i den komplexa väv av hierarkiska relationer som fyllde Hustavlans värld. De överordnade parterna hade ofta tolkningsföreträde, men för att upprätthålla normernas legitimitet behövde de se till att fadersmakten inte missbrukades. Motmakten fanns inte utanför systemet, utan i de ömsesidiga plikter som beskrevs i Hustavlan och det var inte givet hur de skulle tolkas. En viktig fråga för fortsatt forskning är om, hur, och av vilka, hushållskulturen användes under

1800- och det tidiga 1900-talet. Att en hustru vände sig till de kyrkliga myndigheterna i Växjö och klagade på makens tyranni på 1850-talet och att arbetarna i Sundsvallsstrejken år 1879 hoppades att kungen – som deras husbonde – skulle komma till deras hjälp, talar för att fortsatta studier av hushållskulturens praktiker inte bara bör överbrygga gränserna mellan olika forskningsfält, utan också gränserna mellan det tidigmoderna och det moderna.

Litteratur

- Ahlberger, Christer & Göran Malmstedt. "Inledning", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.). *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993.
- Amussen, Susan D. *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*. New York: Columbia University Press, 1988.
- Aronsson, Peter. "Hustavlans värld: Folklig mentalitet eller överhetens utopi", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.). *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993.
- Bregnsbo, Michael & Pasi Ihalainen. "Gradual Reconsiderations of Lutheran Conceptions of Politics", i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt & Patrik Winton (red.). *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures 1740–1820*. Farnham: Ashgate, 2011.
- Brunnström, Pål. "Det rättvisaste är utan tvekan, att personalen i samtliga fabriker ha lika stora förtjänstmöjligheter: Moralisk ekonomi i relationen mellan arbetare och kapitalägare", i Emma Hilborn & Johan A. Lundin (red.). *Berättelser om arbete, arbetare och arbetarrörelse*. Malmö: Centrum för arbetarhistoria, 2017.
- Ericsson, Christer, Björn Horgby & Shunji Ishihara. *Faderliga företagare i Sverige och Japan*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2015.
- Eriksson, Marie. *Makar emellan: Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor 1810–1880*. Växjö: Linnaeus University Press, 2010.
- Fiebranz, Rosemarie. *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002.

- Gadd, Carl-Johan. "The Agricultural Revolution in Sweden 1700–1870", i Jan-ken Myrdal & Mats Morell (red.). *Agrarian History of Sweden: From 4000 BC to AD 2000*. Lund: Nordic Academic Press, 2011.
- Gudmundsson, David. *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Malmö: Universus Academic Press, 2014.
- Gustafsson, Berndt. *Svenska Kyrkan och kapitalismen under 1800-talet*. Stockholm: Religionssociologiska institutet, 1977.
- Hardwick, Julie. *Family Business: Litigation and the Political Economies of Daily Life in Early Modern France*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Harnesk, Börje. "Patriarkalism och lönearbete". *Historisk Tidskrift* 106, nr 3, 1986.
- Harnesk, Börje. "Patriarkalismens samhällsideologi [replikskifte mellan Hilding Pleijel och Börje Harnesk]". *Historisk Tidskrift* 107, nr 2, 1987.
- Harnesk, Börje. *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*. Umeå: Umeå universitet, 1990.
- Herbertsson, Johan & Olof Svebilius (red.). *1689 års katekes av Olaus Swebilius*. Malmö: Universus Academic Press, 2017.
- Hinnemo, Elin. *Inför högsta instans: Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*. Uppsala: Uppsala universitet, 2016.
- Jansson, Karin Hassan & Jonas Lindström. *Horet i Hälsta: En sann historia från 1600-talet*. Stockholm: Natur & Kultur, 2018.
- Jansson, Karin Hassan & Nina Koefoed. "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden". *Journal of Family History* 48, nr 1, 2023.
- Jansson, Karin Hassan, Rosemarie Fiebranz & Ann-Catrin Östman. "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i Maria Ågren (red.). *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Jansson, Karin Hassan. *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002.
- Jansson, Karin Hassan. "Haus und Haushalt im frühneuzeitlichen Schweden: Geschichtswissenschaftliche Trends und neue Zugänge", i Joachim Eibach & Inken Schmidt-Voges (red.). *Das Haus in der Geschichte Europas: Sozialer Raum, Identitätssort, Ordnungskonzept*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015.

- Jansson, Karin. "Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige". *Person-historisk tidskrift* 109, nr 2, 2013.
- Jarlert, Anders. "En ny tid med kyrkliga böcker", i Lennart Tegborg & Anders Jarlert (red.). *Sveriges kyrkohistoria 6: Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm: Verbum, 2001.
- Karlsson, Per-Arne. "Arbetsdelning och integration före marknadssamhället: Patriarkalismens funktion i teori och praktik". *Historisk Tidskrift* 108, nr 3, 1988.
- Koefoed, Nina J. & Bo Kristian Holm. "På sporet af velfærdsstatens dybe rødder", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Koefoed, Nina Javette. "Social Responsibilities in the Protestant North: Denmark and Sweden", i Leen Van Molle (red.). *Charity and Social Welfare: The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe 1780–1920*. Leuven: Leuven University Press, 2017.
- Koefoed, Nina. "Authorities Who Care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism". *Scandinavian Journal of History* 44, nr 4, 2019.
- Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tjenstefolk och legobion. Stockholm, 1739.
- Lennartsson, Malin. "Att föregå med gott exempel: Våld och misshandel i den tidigmoderna prästfamiljen", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.). *Väldets mening: Makt, minne, myt*. Lund: Nordic Academic Press, 2004.
- Liedman, Sven-Eric. *Den synliga handen: Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet*. Stockholm: Arbetarkultur, 1986.
- Liliequist, Jonas. "'Flep eller hustyrann': En diskurs om manlighet, makt och auktoritet i 1600- och 1700-talets Sverige", i Anette Warring (red.). *Køn, religion og kvinder i bevægelse: Konferencerapport fra det VI. Nordiske Kvindehistorikermøde, Tisvildeleje 12–15 August 1999*. Roskilde: Institut for Historie og Samfundsforhold, 2000.
- Liliequist, Jonas. "Changing Discourses of Marital Violence in Sweden from the Age of Reformation to the Late Nineteenth Century". *Gender & History* 23, nr 1, 2011.
- Liliequist, Jonas. "Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden", i Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (red.). *Crime and*

- Control in Europe from the Past to the Present*. Helsingfors: Academy of Finland, 1999.
- Lindmark, Daniel. "Hustavlan i folkundervisningen", i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (red.). *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, 1993.
- Lindmark, Daniel. "New Wine into Old Bottles: Luther's Table of Duties as a Vehicle of Changing Civic Virtues in 18th- and 19th-Century Sweden", i D. Tröhler, T.S. Popkewitz & D.F. Labaree (red.). *Schooling and the Making of Citizens in the Long Nineteenth Century*. New York: Routledge, 2011.
- Lindmark, Daniel. "Sann kristendom och medborgerlig dygd": Studier i den svenska katekesundervisningens historia. Umeå: Arbetsnheten för religionsvetenskap, 1993.
- Lindström, Jonas & Karin Hassan Jansson. "Pigan i fadersväldet: Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter". *Historisk tidskrift* 137, nr 3, 2017.
- Marklund, Andreas, *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*. Umeå: Borea, 2004.
- Markussen, Ingrid. "Hustavlen og Aristoteles: En disciplinerende affære". *Idéhistorisk tidsskrift* 4, 2013.
- Mathiasen Stopa, Sasja Emelie. "Martin Luthers syn på kvinden som hustru og hersker", *Scandia* 85, nr 2, 2019.
- Maurits, Alexander. *Den vackra och erkända patriarchalismen: Prästmannaidéal och manlighet i den tidiga lundensiska högkyrkligheten, ca 1850–1900*. Stockholm: Universus Academic Press, 2013.
- Nordbäck, Carola. *Lycksalighetens källa: Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*. Åbo: Åbo akademi, 2009.
- Nyström, Lars. *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917. Jorden, makten, samhället*. Göteborg: Historiska institutionen, 2003.
- Pihl, Christopher. "Arbete och hushåll", i Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.). *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, 2011.
- Pihl, Christopher. *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*. Uppsala: Uppsala universitet, 2012.
- Pleijel, Hilding. "Patriarkalismens samhällsideologi [replikskifte mellan Hilding Pleijel och Börje Harnesk]", *Historisk Tidskrift* 107, nr 2, 1987.

- Pleijel, Hilding. *Det gamla Växjöstiftet under hustavlans tid*. Lund: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1950.
- Pleijel, Hilding. *Från hustavlans tid: Kyrkohistoriska folklivsstudier*. Lund: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1951.
- Pleijel, Hilding. *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum, 1970.
- Roper, Lyndal. *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon, 1989.
- Runefelt, Leif. *Hushållningens dygder: Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2001.
- Rydén, Göran. "Eskilstuna Fristad: The Beginnings of an Urban Experiment", i Göran Rydén (red.). *Sweden in the Eighteenth-Century World: Provincial Cosmopolitans*. Farnham: Ashgate, 2013
- Sandvik, Hilde. "Hedre din far og din mor: Om lydighet og det fjerde budet i praksis i tidlig nytid", i Finn-Einar Eliassen et al. (red.). *Den Rianske vending: Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70 årsdag 23. februar 2015*. Oslo: Novus, 2015.
- Sewell, William. "The Concept(s) of Culture", i Victoria E. Bonnell, Lynn Avery Hunt & Richard Biernacki (red.). *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*. Berkeley: University of California Press, 1999
- Stadin, Kekke. *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press, 2004.
- Sveriges rikes lag: Gillad och antagen på riksdagen 1734*.
- Widmalm, Hedvig. *Exploring the Mores of Mining: The Oeconomy of the Great Copper Mine 1716–1724*. Uppsala: Uppsala universitet, 2018.
- Österberg, Eva. "Folklig mentalitet och statlig makt: Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige". *Scandia* 58, nr 1, 1992.
- Östman, Ann-Catrin. "Oenighet och äkta kärlek: Behandling av äktenskapliga 'tråtor' i ett agrarsamhälle på 1700-talet", i Inger Lövkrona (red.). *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön*. Lund: Nordic Academic Press, 2001.